

Н.С. Рязанова

Доцент кафедри фінансів КНЕУ, к.е.н.

ЗАХИСТ ПРАВ КРЕДИТОРІВ ТА КРЕДИТНА ЕКСПАНСІЯ В УКРАЇНІ

Світова практика доводить, що кредитна експансія є дієвим механізмом пришвидшення темпів економічного зростання. Тому законодавча та виконавча влада багатьох країн відводять цьому механізму важливу роль у своїй соціально-економічній політиці.

Тлумачний словник¹ визначає кредитну експансію як інтенсивне розширення кредитних операцій в країні та на міжнародному рівні в умовах економічного спаду, коли необхідно активізувати кон'юнктуру ринку, розширити обсяги виробництва, збільшити зайнятість населення тощо. Політика кредитної експансії спрямована на регулювання економічних процесів та прискорення темпів економічного зростання. Для її здійснення держава має реалізувати низку заходів грошово-кредитної політики, серед яких: зниження офіційних ставок центрального банку, зміна (чи відміна) норм обов'язкових резервів кредитних установ, придбання цінних паперів на відкритому ринку, розширення купівлі у комерційних банках іноземної валюти, відміна кількісних обмежень на кредити.

Якщо говорити про здійснення кредитної експансії в Україні, то до вищенаведеного переліку заходів державної грошово-кредитної політики слід додати державну політику, спрямовану на захист прав кредиторів. Мова ведеться про забезпечення умов для швидкого та надійного повернення кредиторам простроченої заборгованості позичальників. Це дозволить знизити ризики неповернення кредитів, внаслідок чого кредитори зможуть зменшити ціну кредитів (відсотки за кредит), збільшити їх обсяги та тривалість (підвищити частку довгострокових кредитів у кредитному портфелі комерційних банків).

Історія економічного розвитку країн свідчить, що кредитна експансія можлива, коли для кредиторів створені умови, за яких вони починають охоче надавати кошти на тривалий термін під прийнятні для позичальників відсотки. Україна може сподіватися на швидкі та стабільні темпи розвитку всіх галузей економіки, лише забезпечивши саме такі умови.

Аналіз соціально-економічного розвитку останнього десятиріччя свідчить про актуальність кредитної експансії як запоруки економічного зростання та збільшення матеріального добробуту її населення. У минулому економічно високорозвинена, нині Україна за обсягом валового національного доходу (ВНД) з розрахунку на душу населення опинилася у групі найбідніших країн. За даними Світового банку, цей показник на початок ХХІ ст. в Україні склав приблизно 700 дол. США*, що дозволило їй посісти лише 144 місце серед інших країн світу².

Грошово-кредитна політика

За прогнозами Міжнародного центру перспективних досліджень зростання української економіки у 2003-2004 рр. залежатиме від спроможності зміцнювати свої позиції на міжнародних ринках та збільшувати дедалі більші потреби внутрішніх споживачів. Щодо останнього то у виробництві товарів та послуг усіх галузей особливої гострості набуває проблема вичерпання виробничих потужностей. Офіційна статистика свідчить, що вартість основних засобів в Україні перевищує вартість її валового внутрішнього продукту (ВВП) у 4 рази (у 200 ВВП дорівнював 201 927 млрд. грн.), але значна їх частина морально та фізично застаріла. Ступінь зносу основних засобів у різних галузях економіки коливається від 35 до 59 % (табл.1).

Таблиця

Основні засоби за видами економічної діяльності у 2001 р.

Основні засоби	Вартість, млн. грн.	Ступінь зносу основних засобів
<i>Всього</i>	838 189	48,7
З них:		
Сільське господарство, мисливство та пов'язані з ними послуги	94 724	49,9
Рибне господарство	1937	59,4
Промисловість	290 352	53,2
Будівництво	15 488	54,2
Оптова та роздрібна торгівля; торгівля транспортними засобами; послуги по ремонту	19 878	44,6
Готелі та ресторани	5167	43,3
Транспорт, включаючи зв'язок	116419	57,0
Фінансова діяльність	6797	34,6
Операції з нерухомістю	170 428	35,3
Державне управління	34 436	56,9
Освіта	45 420	45,7
Охорона здоров'я та соціальна допомога	21 804	49,4
Колективні, громадські та особисті послуги	15 339	51,9

Складено за даними: Послання Президента України до Верховної Ради Укр. "Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2001 році". - С. 142, 229.

Проблема вичерпання виробничих потужностей породжує іншу проблему - залучення коштів для створення нових потужностей, вирішальною якої можливе лише за умов значного збільшення обсягу інвестицій, оцінками зарубіжних експертів, Україні для досягнення рівня доходів економічно розвинених країн потрібно інвестувати в основні засоби приблизно 4 трлн. дол. США⁴.

* За даними Світового банку, щодо показника ВІД на душу населення, розрахованому за статистичним методом Атласа, країни поділяються на чотири групи:

- країни з низьким рівнем доходів (755 та менше дол. США);
- країни з рівнем доходів нижче середнього (756 - 2 995 дол. США);
- країни з рівнем доходів вище середнього (2 996 - 9 265 дол. США);
- країни з високим рівнем доходів (9 266 та більше дол. США).

Інвестиції мають бути спрямовані на реструктуризацію як економіки в цілому, так і окремих підприємств⁵, широкомасштабне впровадження новітніх технологій та технічне переоснащення всіх галузей, розвиток фінансового сектора і, зокрема, ринку кредиту. Це складні питання, які разом з тим тісно пов'язані: реструктуризація, технологічні та технічні новації потребують величезних інвестицій за рахунок власних та кредитних коштів, для мобілізації яких в країні має ефективно функціонувати розвинений фінансовий сектор.

Незважаючи на швидке збільшення ВВП протягом останніх трьох років та підвищення суверенних кредитних рейтингів,* приплив іноземних інвестицій в Україну як у формі надання кредитів, так і в частині збільшення власного капіталу не прискорюється. Це свідчить про те, що іноземні інвестори, попри вищезгадані позитивні зміни, оцінюють інвестиційну діяльність на українському ринку як високоризиковану. До речі, це стосується і вітчизняних інвесторів. Доки ситуація не зміниться, немає підстав сподіватися на стабільні та високі темпи соціально-економічного розвитку в нашій країні.

Як вже підкреслювалося, джерелами фінансування інвестицій можуть бути власні кошти та кредити, причому довгострокові (тривалістю більше одного року), якщо мова ведеться про розвиток виробничих потужностей.

Аналіз структури фінансування активів підприємств України протягом останнього десятиріччя свідчить, що у ній домінує власний капітал (62,2%), частка короткострокових зобов'язань складає приблизно третину (34,7%), а довгострокові зобов'язання мізерні (3,1%) (табл.2).

За результатами опитування підприємств України, проведеного Міжнародною Фінансовою Корпорацією (МФК) у 2000 р., незважаючи на гостру потребу економіки в оновленні виробничих потужностей, інвестиції в основний капітал здійснювали лише 40,5% підприємств. При цьому 86,4% інвестицій фінансувалося за рахунок нерозподіленого прибутку та амортизації, 13,6% припадало на банківські та небанківські кредити⁶.

За словами опитуваних, причинами переважання власних коштів у фінансуванні інвестицій були такі фактори.

По-перше, небажання кредиторів надавати довгострокові кредити (так звані "довгі гроші"). Це підтверджується результатами аналізу структури кредитів, наданих комерційними банками за останні роки: у 1996 - 2001 рр. майже 83% всіх кредитів припадало на короткострокове кредитування і лише 17% - на довгострокове (тривалістю в основному 1-1,5 року) (табл. 3).

По-друге, висока ціна кредитних ресурсів. Статистика свідчить, що в останні роки середньозважена відсоткова ставка по кредитах, наданих комерційними банками, суттєво перевищувала ставки по депозитах, облікову ставку НБУ, кредитну ставку міжбанківського ринку та рівень інфляції

* Рейтингові агентства розрізняють дві групи кредитних рейтингів: рейтинг емітента та рейтинг цінних паперів. Перший, в свою чергу, включає суверенний кредитний рейтинг (рейтинг держави) та рейтинг окремих територій у межах держави. Суверенний кредитний рейтинг, відображаючи ступінь ризику неповернення кредитів в країні, є важливим показником для іноземних інвесторів у прийнятті рішення щодо вкладення капіталів в економіку країни, рейтинг якої визначається.

Грошово-кредитна політика

(табл.4). Причинами цього були перш за все високі операційні витрати комерційних банків України та ризикованість кредитних операцій.

Таблиця 2

Структура джерел фінансування активів підприємств, банків, малих підприємств та бюджетних установ за даними балансів на кінець року

Рік	Активи, млн. грн.	Джерела фінансування, %		
		Власний капітал	Зобов'язання	
			довгострокові	короткострокові
1992	12 603*	61,5	12,1	26,4
1993	424 642*	54,3	0,7	45,0
1994	2 185 234*	42,3	2,4	55,3
1995	135 765	63,4	1,1	35,5
1996	527 144	83,8	0,4	15,8
1997	567 659	79,4	0,7	19,9
1998	635 759	69,3	2,3	28,4
1999	709 595	61,7	3,4	34,9
2000	776 777	52,8	4,0	43,2
2001	703 780	53,0	4,2	42,8
У середньому 1992-2001 рр.	X	62,2	3,1	34,7

Розраховано за даними: Послання Президента України до Верховної Ради України “Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2001 році”. - С. 195.

* Дані наведено у млрд. крб.

Таблиця 3

Структура кредитів, направлених комерційними банками в економіку України*

Банківські кредити	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Короткострокові	88,9	89,4	81,6	77,6	82,1	78,3
Довгострокові	11,1	10,6	18,4	22,4	17,9	21,7

Джерело: Бюлетень Національного банку України. - 2002. - № 5. - С. 94-96.

* Дані наведено у відсотках від загального обсягу кредитів.

Таблиця 4

Динаміка середньозважених річних відсоткових ставок

Рік	Ставка рефінансування, %	Міжбанківська ставка кредитування, %	Депозитна ставка, %	Ставка кредитування, %	Індекс споживчих цін
1996	40,00	-	33,63	79,88	139,7
1997	35,00	22,05	18,21	49,12	110,1
1998	60,00	40,41	22,25	54,50	120,0
1999	45,00	44,98	20,70	54,95	119,2
2000	27,00	18,34	13,72	41,53	125,8
2001	12,50	16,57	10,99	32,28	106,1
2002 (I кв.)	11,50	9,07	9,33	29,40	100,7

Джерело: Бюлетень Національного банку України. - № 5.- 2002. - С.50-51, 56, 161.

Зазначимо, що серед позичальників існує чітке усвідомлення того, що небажання кредиторів надавати довгострокові кредити та висока ціна кредитів обумовлені, передусім, існуванням високого ризику неповернення позичальниками боргів. До речі, гострота цієї проблеми знайшла відображення і у Посланні Президента України до парламентарів, де зазначається, що “для банків залишається дуже актуальною проблема зменшення різноманітних ризиків, властивих банківському бізнесу в Україні. Нині існують відчутні інституційні обмеження зниження відсоткових ставок. Вони зумовлюються високими транзакційними витратами комерційних банків при відносно невеликих банківських капіталах. Крім того, даються взнаки наявні ризики господарювання, невідповідність законодавчих та регулятивних умов функціонування суб’єктів економічної діяльності потребам зростаючої економіки”⁷.

Відсутність довгострокового кредитування у фінансуванні інвестиційної діяльності підприємств України дозволяє зробити такі висновки.

По-перше, мізерність обсягів довгострокового банківського кредитування у фінансуванні інвестицій підприємств є результатом високого ризику неповернення боргів.

По-друге, структура фінансування інвестицій, за якої переважають власні кошти, унеможливує високі та стабільні темпи економічного росту підприємств, оскільки вони обмежуватимуться як темпами збільшення власного капіталу в цілому, так і тією його частиною, що реінвестується (спрямовується на накопичення капіталу).

По-третє, переважне використання власних, а не кредитних ресурсів при фінансуванні інвестицій є свідченням того, що в Україні важлива складова ринкової економіки - фінансовий ринок, завданням якого є ефективний перерозподіл тимчасово вільних в економіці коштів, не виконує свого призначення. Незаперечним наслідком цього є зниження ефективності економіки країни в цілому.

Фінансові теорії та світова практика переконливо доводять економічну доцільність широкого залучення підприємствами саме кредитних ресурсів, зокрема довгострокових.

У західній практиці фінансово-економічного аналізу компаній широко використовується показник фінансового левериджу, тобто фінансового (або довгострокового) важеля (financial leverage), який вже досить добре відомий вітчизняним аналітикам. Відображаючи співвідношення довгострокових зобов’язань та власного капіталу, він дозволяє оцінити фінансову стабільність компанії, ризикованість надання їй кредитів. Компанія розглядає його як важіль, оскільки маневрування між залученням кредитних та власних ресурсів дозволяє їй збільшувати чистий прибуток, а, отже, й доходи акціонерів (дивіденди).

Дані компанії Dun and Bradstreet Inc. (D & B)* свідчать, що в країнах з розвиненою ринковою економікою у структурі джерел фінансу-

* На Заході існує чимало видань, де подається різноманітна інформація про компанії, що є учасниками фінансового ринку. Серед них: компанія Dun & Bradstreet Inc. (періодично публікує 14 фінансових показників по 125 компаніях у галузевому розрізі); асоціація Robert Morris Association (по 300 компаніях різних галузей щорічно наводить 16 фінансових показників).

Грошово-кредитна політика

вання активів компаній різних галузей економіки обсяги довгострокових кредитних ресурсів втричі перевищують обсяги власного капіталу (табл. 5). Для порівняння нагадаємо, що в Україні цей показник складає лише 0,05 (3,1% : 62,2%).

Таблиця 5

Фінансовий леверидж компаній різних галузей економіки

Галузь економіки	Фінансовий леверидж
Роздрібна торгівля	2,2
Послуги	2,7
Будівництво	3,4
Переробна промисловість	1,4
Оптова торгівля	2,4
Транспорт та комунальні послуги	2,7
Сільське, лісне та рибне господарство	2,3
Гірничодобувна промисловість	1,1
В середньому (у тому числі фінансові інституції)	3,0

Джерело: Lusztig P., Schwab B. Managerial Finance in a Canadian Setting. Fourth ed. - Butterworths Toronto and Vancouver. - 1988. - P.816.

Існує тісний зв'язок між рівнем економічного розвитку країни та обсягами внутрішнього кредитування її економіки. Розрахунки свідчать, що показник, який відображає співвідношення обсягів кредитування економіки зареєстрованими в країні банками до обсягів ВВП, збільшується прямо пропорційно рівню розвитку країни (табл. 6). Цей показник по групах країн нині такий:

- країни з низьким рівнем доходів (25,1%);
- країни з рівнем доходів нижче середнього (47,1%);
- країни з рівнем доходів вище середнього (61,3%);
- країни з високим рівнем доходів (108,2%).

Аналіз динаміки кредитування економіки України комерційними банками дозволяє констатувати стійку тенденцію до зростання цього показника, одночасно відмічаючи його недостатню величину (табл. 7).

Зазначимо, що показник співвідношення обсягів банківського кредитування економіки України до її ВВП, за даними Світового банку (23,1%), дещо більший, ніж за даними НБУ (13,8%). В останньому випадку до розрахунку брався не весь обсяг банківського кредитування, а лише кредити, що були надані суб'єктам господарювання. За даними на кінець травня 2002 р., кредитування суб'єктів господарювання складало 86,8%, фізичних осіб - 5,5%, уряду - 0,7%, а інших банків - 7% від загального обсягу наданих комерційними банками кредитів⁸. Практика країн Заходу переконливо свідчить, що суттєвих позитивних змін у питаннях захисту прав кредиторів, зменшення ризиків кредитування, а, отже, й збільшення обсягів та здешевлення банківських кредитів можна досягти лише шляхом розвитку законодавства, що регулює відносини по забезпеченню вимог кредиторів.

Закінчення табл. 6

Країни з низьким рівнем доходів	Країни з рівнем доходів нижче середнього	Країни з рівнем доходів вище середнього	Країни з високим рівнем доходів
Сенегал 25,1			
Сьєрра-Леоне 53,0			
Танзанія 11,7			
Того 22,6			
Уганда 12,1			
Україна 23,1			
Центральна Африканська Республіка 11,5			
Чад 12,1			
В середньому 25,1	47,1	61,3	108,2

Джерело: World Development Report 2002. Building Institutions for Markets. Published by Oxford University Press, Inc. - P. 238-241.

Таблиця 7

Динаміка ВВП та кредитів, направлених комерційними банками в економіку України, млн. грн.

Показник	1996	1997	1998	1999	2000	2001
ВВП	81 519	93 365	102 593	130 442	170 070	201 927
Кредити* (заборгованість на кінець періоду) Співвідношення кредитів та ВВП, %	5452	7295	8873	11 787	19 121	27 792
	6,7	7,8	8,4			

Джерело: Бюлетень Національного банку України. - 2002. - № 5. - С. 49, 54, 92.

* Без урахування кредитів, наданих банками, що перебувають на стадії ліквідації. Довідково: заборгованість по таких кредитах станом на 01.06.2002 р. становила 1233,44 млн. грн.

В останні роки багато країн світу починають активно працювати у напрямку розвитку національного законодавства по створенню надійного забезпечення виконання вимог кредиторів та його гармонізації на міжнародному рівні. Для країн з перехідною економікою Європейським Банком Реконструкції та Розвитку (ЄБРР) розроблено модельний Закон “Про забезпечені угоди” (“Model Law on Secured Transactions”)⁹. Створення надійного механізму забезпечення кредитних угод включає: по-перше, формування цивілізованого інституту застави; по-друге, встановлення чітких пріоритетів та прозорості щодо прав вимоги на заставлене майно;

по-третє, впровадження таких механізмів звернення стягнення на заставу, які б дозволяли кредиторам швидко та з мінімальними витратами повертати прострочену заборгованість.

Практика країн з високорозвиненою правовою інфраструктурою з питань забезпечення вимог кредиторів доводить, що підприємства, які

надають кредиту заставу, можуть: 1) отримати у дев'ять разів більшу суму кредиту, 2) тривалість кредиту, наданого таким підприємствам, буде в одинадцять разів довша, 3) а відсоткова ставка - вдвічі менша, ніж коли позичальник не надає заставу.

Розвиток законодавства по забезпеченню вимог кредиторів дозволяє розширити ринок кредитування за рахунок рефінансування торговців. Маються на увазі торговці, що займаються продажем товарів у кредит. Формуючи пакет дебіторської заборгованості (кредитний портфель торговця), торговець має змогу отримати банківський кредит під заставу свого кредитного портфеля. Банк повністю покладається на вміння торговця управляти цим пакетом та підтримувати його обсяг і ліквідність на обумовленому рівні. Такий розподіл ролей на кредитному ринку суттєво знижує витрати суспільства по управлінню кредиторською заборгованістю. Від цього виграють не тільки кредитори (банківські та не- банківські), але й вся країна. Особливого значення це набуває у разі, коли покупцями є дрібні споживачі.

На жаль, діюче нині в Україні законодавство щодо інституту застави, реєстрації заставленого майна та звернення стягнення на нього у разі невиконання боржником умов договору не дозволяє належним чином зменшити ризики кредитора. Вибіркові опитування банківських та не-банківських кредиторів, які були проведені у 2001 - 2002 рр. експертами вашингтонського Центру Економічного Аналізу Законодавства (Center of the Economic Analysis of Law)¹⁰ показали, що надання кредитів в Україні є справою досить ризикованою, а звернення стягнення на заставлене по кредитній угоді майно є ще більш ризикованим. Процедура виконавчого проведення є надто дорогою та тривалою.

Маємо надію, що в Україні поступово починає формуватися усвідомлення поняття найкращих зразків світової практики щодо регулювання кредитних відносин та створення надійного механізму забезпечення вимог кредиторів як необхідної передумови кредитної експансії в країні. Це дозволяє сподіватися на цивілізоване вирішення проблем розвитку кредитного ринку та інвестиційної діяльності в цілому. У зверненні Президента України до Верховної Ради¹¹ підкреслюється, що "здешевлення кредитів комерційних банків можливе за помітного поліпшення загальних умов господарювання, інвестиційного та підприємницького клімату, внесення назрілих змін до податкової системи та законодавчих актів, які виведуть відносини між кредиторами та позичальниками на рівень цивілізованих стандартів.

¹ Загородній А.Г., Вознюк Г.Л., Смовженко Т.С. Фінансовий словник. - К.: Т-во "Знання" (КОО), 2000. - С. 140-141.

² *The World Bank* 2002. World Development Indicators. - P. 18-20.

³ www.icps.kiev.ua

⁴ Heywood W.Fleisig, Nuria de la Pena. Ukraine: Reforming its Framework for Secured Transactions to Expand Access to Credit. March, 2002. - Center for the Economic Analysis of Law. - P. 10.

⁵ Рязанова Н.С. Реструктуризація й ефективність економіки // Фінанси України. - 1999. - № 9. - С. 71-76.

Грошово-кредитна політика

⁶ *Підприємства* України в 2000 році: Звіт МФК про результати опитування підприємств в Україні. - С. 40-41.

⁷ *Послання* Президента України до Верховної Ради України “Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2001 році”. - С. 24.

⁸ *Бюлетень* Національного банку України. - 2002. - № 5. - С. 24.

⁹ with.ebrd.com/trans/sectrans/modellaw

¹⁰ **Heywood W.Fleisig, Nuria de la Pena.** Ukraine: Reforming its Framework for Secured Transactions to Expand Access to Credit. March, 2002. - Center for the Economic Analysis of Law.

¹¹ *Послання* Президента України до Верховної Ради України “Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2001 році”. - С. 24.